

سیری در تزئینات معماری آل بویه اصفهان و تأثیرپذیری آن از گچبری‌های دوره ساسانی

جواد نیستانی^۱، حمید قاسمی قاسموند^۲، مبینا مظفری^۳^۱ دانشیار باستانشناسی دانشگاه تربیت مدرس^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه بوعلی سینا همدان

چکیده

با ظهور اسلام و تصرف ایران به دست اعراب در سده‌های نخستین اسلامی گرچه حکومت سیاسی ساسانیان دچار فروپاشی شد، اما فرهنگ و هنر این دوران که دارای بنیان استواری بود هرگز از بین نرفت. بلکه شالوده هنری قرار گرفت که در دوره اسلامی ایران به هنر اسلامی-ایرانی معرف است. دوران آل بویه به عنوان اولین حکومت ایرانی بعد از اسلام که هدف آن احیای فرهنگ و هنر ایران باستان بود بعد از تصرف اصفهان در سال ۳۲۸ هجری رسماً تأسیس شد. در این دوره هنر و معماری تحت تأثیر هنر ایران پیش از اسلام قرار داشت و برای تزئینات بناهای خود از تزئینات معماری این دوران بهره برده‌اند. در این مقاله سعی بر آن است تا تزئینات معماری آل بویه در اصفهان را مورد بررسی قرار داده و میزان تأثیرپذیری آن‌ها را از گچبری‌های دوره ساسانی مورد بررسی قرار دهیم. که در نتیجه آن مشخص شد که عمده تزئینات معماری این دوران در اصفهان الهام گرفته از تزئینات گچبری دوران ساسانی است و می‌توان یکی از علل آن را همان اندیشه احیای فرهنگ ایران در بین حاکمان این دوره دانست. همچنین از دیگر عوامل مهم در تزئینات این دوره نقوش هندسی و گیاهی هستند که به دلیل منع بکار بگیری تصویرسازی در بناها از آن‌ها بیشتر استفاده شده است.

واژه‌های کلیدی: آل بویه، گچبری ساسانی، اصفهان، تزئینات

مقدمه:

دوره ساسانی یکی از دوران باشکوه هنر و معماری ایران است. در این دوره گرچه هنرها بیشتر تشریفاتی بودند اما بررسی سیر هنر در دوره ساسانی ما را با این حقیقت آشنا می‌کند که هنرها در عین پیشرفت در تزئین، با اندک تغییراتی در دوره‌های بعد نیز مورد استفاده قرار می‌گرفتند. در قرون اولیه بعد از اسلام فرهنگ و هنر ایرانی گرچه دچار تغییرات اساسی شد اما از بین نرفت. از اواخر حکومت عباسی و بعد از خلافت چندین ساله امرای عرب بر ایران بعد از ساسانی، افرادی نظیر ماکان کاکلی، مرداویج و برادرش وشمگیر زیاری و پسران بویه ماهگیر که همگی از ایالت دیلم برخاسته بودند تلاش کردند تا فرهنگ ایرانی و حس وطن‌خواهی و تنفر علیه بیگانه را در مردم زنده کنند. هرکدام از این افراد در این راه کارهای صورت دادند. اما امرای آل بویه در این راه موفق‌تر عمل کردند و توانستند از اواسط قرن چهارم هجری به بعد حکومت آل بویه را تأسیس کنند. باروی کار آمدن امیران بویهی و تشکیل حکومت آل بویه که خود ایرانی بودند هنر و فرهنگ ایرانی بار دیگر شکوفا شد. از این دوران گرچه آثار و داده‌های زیادی به دست نیامده است اما بر اساس داده‌های مکتوب و آثار برجای مانده معماری می‌توان اذعان داشت که حکومت آل بویه در آبادانی و احداث بناهای جدید آموزشی و فرهنگی تلاش‌های فراوانی کرده بودند. در این دوره سبک معماری بیشتر به تبعیت از معماری ساسانی بود و تزئینات آن‌ها نیز برگرفته از تزئینات معماری این دوره بود. که در این راستا در این مقاله سعی شده است تا به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

اهداف تحقیق:

۱- عمده‌ترین تزئینات بکار رفته در معماری دوره آل بویه و تأثیرپذیری معماری این دوران از معماری ساسانی در اصفهان کدامند؟

۲- مقایسه تطبیقی تزئینات معماری آل بویه و گچ‌بری‌های دوران ساسانی؟

پیشینه تحقیق:

گالدیری در کتاب مسجد جمعه اصفهان در روزگار آل بویه مطالب ارزنده‌ای در مورد معماری آل بویه بخصوص مسجد جامع بیان کرده است (گالدیری، ۱۳۷۰). مهران منتشری در مقاله‌ای تحت عنوان تأثیر نقوش گچبری ساسانی بر تزئینات گچبری مسجد نائین به ویژگی‌های گچبری یکی از مساجد این دوران پرداخته است (۱۳۹۵). محمدتقی ایمان پور، علی یحیایی و زهرا جهان در مقاله‌ای تحت عنوان بازتاب هنر و اندیشه ساسانیان در هنر عهد آل بویه: هنر معماری و فلزکاری به صورت کلی به معماری دوران آل بویه پرداخته‌اند (۱۳۹۱). علمدار علیان، علی‌اکبر سرفراز و زهره جوادی نیز در مقاله دیگری با عنوان نقوش سردر جرجیر و تأثیرپذیری آن از هنر ساسانی به معماری آل بویه پرداخته‌اند (۱۳۹۱).

شکل‌گیری حکومت آل بویه:

در قرن سوم و چهارم هجری و بعد از تضعیف و انحطاط خلافت عباسی خاندان‌های محلی در گوشه و کناره ایران علم استقلال برافراشتند و درصدد ایجاد دولتی قدرتمند جهت احیای فرهنگ ایران باستان برآمدند. در نتیجه این شورش‌های محلی حکومت‌های نظیر صفاریان، سامانیان، آل زیار و آل بویه شکل گرفتند که خاندان شیعی مذهب بویه نسبت به دیگر حکومت‌ها توفیق بیشتری یافتند (خضری، ۱۳۷۸: ۱۴۳). آل بویه گروهی از دیلمیان بودند که به تشیع روی آورده بودند و نام سلسله خود را از نام ابو شجاع بویه پدر علی، حسن و احمد بنیان‌گذاران این حکومت گرفته بودند (کاهن، ۱۳۸۳: ۳۱). ابو شجاع و پسرانش پیش از ورود به خدمات لشکری در یکی از محلات گیلان به هیزم کشی و ماهیگیری می‌پرداختند. آنان که از این وضع به تنگ آمده بودند تصمیم گرفتند تا به سپاه ماکان کاکای که علیه خلافت عباسی بر خواسته بود بپیوندند (خضری، ۱۳۷۸: ۱۴۳). اما بعد از درگیری بین مرداویج زیاری و ماکان کاکای که باعث ضعف ماکان شده بود برادران بویهی تصمیم گرفتن به لشکر مرداویج بپیوندند (آزاد، ۱۳۸۱: ۲۳). مرداویج که خود از طوایف گیل بود و نسبت به دیلمیان اعتماد بیشتری داشت برادران بویهی را پذیرفت و منطقه‌ای کرج را به برادر بزرگتر یعنی علی واگذار کرد (فرای، ۱۳۹۳: ۳۵۷). برادران بویهی بعد از مرداویج توانستند قدرت را در باختر ایران به دست بگیرند به طوری که علی ابتدا اصفهان و بعد فارس را تصرف کرد سپس حسن جبال و احمد خوزستان و کرمان را به تصرف خود درآوردند و عملاً حکومت آل بویه را تأسیس کردند (عباسیان، ۱۳۷۹: ۱۰۵). این حکومت که حلقه اتصال بین صدر اسلام و ترکان سلجوقی بودند از سال ۳۲۰ تا ۴۴۷ ه.ق تمام ایران را به جز طبرستان و خراسان تحت سلطه داشتند، و به دیالمه فارس، دیالمه عراق و خوزستان و کرمان، دیالمه ری، اصفهان و همدان تقسیم می‌شدند. پادشاهان این ملوک در پی تجدید استقلال و احیاء رسوم ایران باستان بودند و در نشر و ترویج علوم بیشتر از سایر سلسله‌ها می‌کوشیدند (بهمنیار، ۱۳۸۳: ۲۲-۲۴).

اصفهان در عهد آل بویه

اصفهان در طول تاریخ ایران همیشه یکی از شهرهای مهم ایران به شمار می‌رفت این شهر از صدر اسلام تا ابتدای قرن چهارم هجری تحت سلطه خلفا بود و از اوایل سده چهارم به بعد مرکز لشکرکشی مرداویج زیاری، سامانیان و حکومت آل بویه گردید (ساسان پور، ۱۳۷۴: ۱۵۱). از قرن چهارم ه.ق دوران توسعه و شکوفایی اصفهان آغاز می‌گردد در این دوره مرداویج سردار معروف ایرانی توانست شهر اصفهان را در سال ۳۱۹ ه.ق از دست اعراب تا حدود زیادی خارج کند و آداب رسوم کهن ایرانی مانند جشن سده را در این شهر بعد از چند سده زنده کند (شفقی، ۱۳۸۱: ۲۶۳). پس از مرگ مرداویج علی بویهی برادر خود حسن را برای فتح اصفهان به آنجا فرستاد، حسن توانست اصفهان را به دست آورد و سپس به همدان لشکرکشی کند، اما بعد از مدتی و شمشگیر زیاری برادر مرداویج اصفهان را از آن‌ها پس گرفت ولی طولی نکشید که علی و حسن فرزندان بویه دوباره توانستند اصفهان را تصرف کنند و از این تاریخ به بعد اصفهان در قلمرو آل بویه قرار گرفت (خضری، ۱۳۷۸: ۱۶۰، هنر فر، ۱۳۸۳: ۹۴-۱۰۳). اصفهان در دوره آل بویه توسعه فراوان یافت و در کنار ری و همدان و شیراز یکی از مراکز سه‌گانه آل بویه شد (مختاری و اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۵۸). حکومت آل بویه به‌عنوان نخستین حکومت ایرانی شیعی مذهب بعد از تصرف اصفهان در سال ۳۲۸ ق به دست اعراب نومسلمان شکل گرفت (کسای، ۱۳۷۶: ۱۷۷). حکومت آل بویه بیش از صدسال بر اصفهان حکومت می‌راند که در این مدت اصفهان از شکوه و امنیت مثال‌زدنی برخوردار بود (همان، ۱۷۹). از آثار این دوره در اصفهان می‌توان به

قلعه تبرک، پل شهرستان، مسجد جامع نطنز، مسجد جامع نائین، مسجد محمدیه نائین، مسجد جرجیر، صفا صاحب و ستون‌های شبستان جنوب شرقی مسجد جامع اشاره کرد (ساسان پور، ۱۳۷۸: ۱۵۲).

فرهنگ و مذهب در دوره آل بویه:

سده چهارم هجری قمری که هم‌زمان با حکومت آل بویه بود اوج دگرگونی‌های همه‌جانبه علمی، فرهنگی و اجتماعی تاریخ اسلام بود (خضری، ۱۳۷۸: ۱۶۴) شکوفایی فرهنگی در دوره آل بویه کوششی آگاهانه برای انتقال میراث تمدنی ایران باستان به دوره اسلامی بود (کرمر، ۱۳۷۵: ۳۴). حاکمان و علمای شیعی آل بویه در این دوره سعی داشتند تا فرهنگ و ادب ایرانی را با دین اسلام تلفیق کنند و به عبارت دیگر به هنر اصیل ایرانی روح اسلامی ببخشند (ترکمنی آذر، ۱۳۸۸: ۹۵). حکومت آل بویه که علاقه زیادی به فرهنگ ایرانی داشتند سعی می‌کردند تا آداب و رسوم آن‌ها را بازبایی کنند به طوری که گفته می‌شود عضد الدوله در دربار خلیفه عباسی ترتیب کار را چنان داد که وانمود شود خلیفه تاج را بر سر او می‌گذارد. از دیگر نکاتی که نشان از علاقه حاکمان این دوره بخصوص عضد الدوله به فرهنگ ایرانی دارد سکه‌های این دوره است که منقش به پرندگانی نظیر عقاب و حیواناتی مانند شیر است (ترکمنی آذر، ۱۳۸۴: ۲۳۸). به عبارت دیگر حکومت آل بویه نقش انتقال‌دهنده فرهنگ و هنر ایران قبل از اسلام را به هنر اسلامی داشت (نعیما، ۱۳۹۴: ۹۲). مشخصه اصلی تحولات سیاسی - مذهبی ایران در عصر آل بویه مناقشات، منازعات و جنگ‌های مذهبی بود و سیاست مذهبی آل بویه، در راستای حمایت از تشیع بود. آنان به هر انگیزه و هدفی از این مذهب حمایت و آن را در قلمرو خود، تبلیغ و ترویج می‌کردند، که باعث تحریک مسلمانان سنی مذهب نیز می‌شد (مفتخری و سجادی، ۱۳۹۱: ۱۴۸). در این دوره حکام آل بویه با اینکه خود شیعی بودند به هیچ وجه از مراسم آئینی سنیان جلوگیری نمی‌کردند و گاه خود به یاری آن‌ها جهت برگزاری این مراسمات می‌پرداختند (فدایی، ۱۳۸۳: ۷۶). در این دوره حاکمان و وزیران آل بویه با برپا کردن مراکز فرهنگی خارج از بغداد که تا آن زمان یگانه مرکز تبلیغ فرهنگ و آئین بود تلاش‌های فراوانی انجام دادند و شهرهای نظیر شیراز، اصفهان و ری کانون‌های فرهنگی شدند (الهامی، ۱۳۷۹: ۲۳).

ویژگی معماری آل بویه

حکومت آل بویه در آبادانی شهرها و تأسیس بناهای آموزشی کوشش بسیاری داشتند، به طوری که بعضی از ابنیه این دوران باگذشت هزار سال هنوز پابرجا هستند (نعیما، ۱۳۹۴: ۹۷). در قرون اولیه اسلام باوجود گسترش اسلام در اکثر شهرهای ایران تا مدت‌ها بعد هنر و معماری از همان معماری دوره ساسانی پیروی می‌کرد و از این دوره به بعد با بکارگیری هنر ساسانی و روح اسلامی بناهای با کارکرد متفاوت ساخته می‌شد (کیانی، ۱۳۹۱: ۳۹). در دوره آل بویه بناها را از پای‌بست محکم و با مصالح مرغوب می‌ساختند و نمای آن‌ها را با آجرهای کوچک و بزرگ‌نما سازی می‌کردند. در این دوره از آجر برای گره‌سازی و تزئین بیرونی نماها استفاده می‌شد که نمونه آن را در مسجد جامع نائین و سردر مسجد جرجیر قابل مشاهده است (نعیما، ۱۳۹۴: ۱۰۵-۱۰۷). یکی از ویژگی‌های دیگر معماری این دوره ادغام معماری، مهندسی، تزئین و نشان دادن علم و تجربه‌ی معماران و سازندگان این بناها در زمینه طراحی فضا و

تزئینات آن‌ها است که همه این ویژگی‌ها را در بنای نظیر سردر مسجد جرجیر می‌توان یافت (منتشری و شهپازی، ۱۳۹۵: ۹۰). در این دوره اکثر بناها به سبک رازی ساخته می‌شدند. این سبک معماری نشان‌دهنده دستیابی مهندسان و معماران به سبکی جدید است که در آن بناها را با طرح‌ها و فضاهای جدید و سازه‌های قوی‌تر همراه با تزئینات آجری بسیار زیبا می‌ساختند. که با همین سبک در دوره آل‌بویه ستون‌های با آجر به مسجد جامع اصفهان اضافه شد (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۴۶). پیرنیا در مورد معماری این دوره اظهار می‌دارد که: معماری این دوران آغاز شیوه تازه‌ای در معماری است که به نام شیوه رازی شناخته می‌شود که همان خصوصیات معماری دوره ایران باستان را دارد که در غالب اسلام تجلی یافته است (همان، ۱۴۳). از زمان حکومت آل‌بویه در اصفهان شناسنامه هنر و معماری این دوران در این شهر آشکار می‌گردد (جبل عاملی، ۱۳۶۹: ۱۴۵).

تأثیر هنر ایرانی بر معماری اسلامی دوره آل‌بویه

هنر ایرانی بی‌تردید در شکل‌گیری هنر اسلامی نقش بسزایی داشت، به طوری که اکثر هنرهای این دوره از تزئینات معماری گرفته تا فلزکاری، و منسوجات ادامه‌دهنده هنرهای دوره ساسانی هستند (خزایی، ۱۳۸۵: ۲۲). در قرن چهارم و در دوره آل‌بویه نوعی تجدید حیات هنری و فرهنگی شکل می‌گیرد که در آن نوعی بازگشت به فرهنگ و میراث قدیم را شاهد هستیم (الهامی، ۱۳۷۹: ۲۱). حکومت آل‌بویه به ملیت و مکتب توجه خاصی داشتند و در این دوره بود که زیربنای فرهنگ ایرانی اسلامی شکل گرفت (خزایی، ۱۳۸۵: ۲۳). چنان‌که در این دوره شاهد آن هستیم که خود شاهان آل‌بویه سعی داشتند تا کارهای خود را بر اساس فرهنگ ایرانی پیش ببرند. نمونه آن صحنه‌سازی تاج‌گذاری عضدالدوله مطابق شاهان ساسانی است (فدایی، ۱۳۹۳: ۳۸۶). در مدت زمان حدود یک قرن و نیم که حکومت آل‌بویه در ایران حکم میراند نفوذ عناصر ایرانی بر هنر این دوره تأثیر گذار بود (آذری و دیگران، ۱۳۵۰: ۱۴۹). زمانی که پایتخت اسلام در عصر عباسیان از دمشق به بغداد نزدیک شهر تیسفون راه یافت سنت‌های ایرانی ساسانی به دورترین نقاط جهان اسلام ریشه دوانید (حاتم، ۱۳۹۰: ۲). در این رابطه با بررسی هنر ایران باستان تأثیر آن را بر دوره اسلامی بخصوص دوره آل‌بویه کاملاً مشهود است (کیانی، ۱۳۷۶: ۲۱).

هنر گچبری در دوره ساسانی: گچبری در ایران سابقه ۲۵۰۰ ساله دارد و قدیمی‌ترین اثر گچی در ایران متعلق به هفت تپه خوزستان است که متعلق به دوران ایلامی است. در دوره‌های بعد از عیلامیان نیز در معماری ماد، هخامنشی و اشکانی شاهد تزئینات گچی هستیم که اغلب ساده و گاه به صورت ترکیبی به کار رفته‌اند. تحول اساسی در هنر گچبری به دوران ساسانی برمی‌گردد. در این دوره با بکارگیری برگه‌های هنری خاص و موتیف‌های هندسی، گیاهی، حیوانی و انسانی نقوش زیبایی را با استفاده از گچ بر بستر بناها بخصوص طاق‌ها، دیوارها، ستون‌ها و سقف‌ها فراهم کردند که این هنر در دره اسلامی نیز ادامه یافت (نوروزی، ۱۳۸۷: ۱۰۵). نقوش گیاهی به کار رفته در این دوره شامل شاخ و برگ‌ها، نقش پالمت و روزت و کنگر است که معروف‌ترین آن‌ها نقش گل لوتوس، نخل، تاک و پیچک، گل نیلوفر، خوشه انگور و بلوط است. بعضی از این نقوش مانند گل نیلوفر از دوره هخامنشیان مورد استفاده بودند و بعدها در دوران ساسانی نیز در کاخ‌ها مورد استفاده قرار گرفتند (کیانی، ۱۳۷۴: ۹۶). این تزئینات بخصوص تزئینات گیاهی و هندسی آن در معماری بعد از اسلام بخصوص دوره آل‌بویه کاملاً مورد استفاده قرار گرفته است.

آثار معماری آل‌بویه اصفهان:

۱-مسجد جرجیر:

مسجد جرجیر یکی از مساجد ساخته‌شده دوره آل‌بویه است که به دست صاحب بن عباد یکی از وزیران مشهور آل‌بویه ساخته شد (مافروخی، ۱۳۸۵: ۹۰). این مسجد نسبت به مسجد دیگر این دوره در اصفهان یعنی مسجد جامع کبیر کوچکتر ولی زیباتر و محکمتر بود (لاله، ۱۳۷۹: ۲۰۴). از این مسجد تنها بخش سردر آن باقی‌مانده است که به‌وسیله آجرهای استخوان‌بندی بنا و گچ‌بری‌ها تزئین شده است (نعیما، ۱۳۹۴: ۱۳۱). این سردر شامل یک در ورودی با قوسی بزرگ است که در دو طرف سردر آن دو درگاه محرابی مانند و چندین ستون تزئینی به‌صورت قرینه هم ساخته‌شده است (پیرنیا، ۱۳۶۹: ۳۸۷). سردر مسجد دارای پنج جز فرورفته و برجسته است که به‌تناسب فضاهای داخل آن‌ها تزئین شده است. این سردر که داری تزئینات بسیار زیبای آجرتراشی و گچ‌بری است و در طرفین طاق‌نماها و دهانه‌های ورودی خارجی در هر طرف دارای پنج ستون استوانه‌ای گچ‌بری شده است (حدادی شعار ثابت، ۱۳۹۳: ۱۶). نقوش به‌کاررفته در این سردر آمیخته‌ای از طرح‌های خطی هفت شاخه، کتیبه‌های کوفی، طرح‌های گل و برگ، شمعدان‌های سه‌شاخه، نقش‌های پایه شمعدانی، نقوش لاله‌گون، طرح‌های هندسی، نقشه‌ای شبیه حروف عبری و پهلوی، شمسه هشت، درخت و پرند، غنچه‌های محدب، نقوش گیاهی بال مانند، تزئینات زنجیری، و گل‌های لاله‌مانندی که هرکدام به‌صورت سه پر و هماهنگ در جای خود کار شده‌اند. شاخص‌ترین ویژگی این سردر نقوش یازده پر شکنج یا کنگره‌ای است که بر فراز سر در قرار دارد و در نوع خود بی‌نظیر است که پشت بغل‌های آن با نقوش چلیپای ایرانی تزئین شده است. نمونه‌ای کوچک‌تر آن به‌صورت پنج پری بر فراز دو طاق‌نمای کوچک‌تر بر فراز دیوارهای جانبی را می‌توان دید. این تزئینات کنگره‌ای را در طاقچه‌های بیشاپور از دوره ساسانی نیز می‌توان مشاهده نمود (رسولی، ۱۳۸۴: ۳۶). تزئینات گچ‌بری سردر به دو صورت گیاهی و هندسی که هشت نوع تزئین را به وجود آورده‌اند به‌کاررفته است. نقوش گیاهی به‌کاررفته در این سردر شامل فیلیوش‌های متقارن زیر طاق‌های ورودی دو طرف هستند که هرکدام از آن‌ها دارای شش قاب ۲۸ ضلعی است و داخل هر قاب نقوش گیاهی به‌کاررفته است و در حاشیه قاب‌های این فیلیوش‌ها گیاه کنگر که از دوره ساسانی در گچ‌بری‌ها معمول بود در این سردر به‌صورت نیمه، کار شده است (علیان و دیگران، ۱۳۹۱: ۶). در قسمت میانی فیل پوش دو نقش‌مایه وجود دارد که هم ترکیب غنچه لاله‌گون را دارد و هم فرم شاخه مانند را که بسیار شبیه به نقوش بکار رفته در هنر ساسانی است که در طراحی و ترکیب‌بندی آن تفاوت‌های وجود دارد. در دو طرف دیواره‌های شرقی و غربی و در زیر فیلیوش‌ها دو طاق‌نما وجود دارد که با طاق‌های شبیه طاق‌های ساسانی کار شده است (گلزار، ۱۳۹۵: ۶۷). دو قاب شرقی و غربی سردر نیز ابتدا با آجرکاری فرم تزئینات را آماده و به‌وسیله گچ روی آن‌ها را پردازش کرده‌اند که تزئینات آن شامل نقوش گیاهی و کتیبه‌نگاری است. غربی‌ترین قاب تزئینی جلوخان نیز با نوعی گل لوتوس تزئین شده که در رأس هرکدام از گلبرگ‌های آن کتیبه‌های با اسماء جلاله در یک قاب نوشته شده است. این قاب کتیبه در قسمت بالا به دو گل لاله ختم می‌شود و در بالای دو گل لاله نیز یک طرح هندسی قرار دارد؛ این تزئینات به‌صورت قرینه در دو سوی محوری که از وسط قاب تزئینی می‌گذرد تکرار شده است. این نقوش از نظر اجرا و نقوش تداعی‌کننده نقش درخت زندگی در دوره ساسانیان است (علیان و دیگران، ۱۳۹۱: ۷). همچنین نقش‌مایه‌های تودرتو

مدرس آجری که شبیه خوشه‌های انگور در بین قاب‌های این طاق‌نماها اجرا شده است را در برخی آثار هنری دوران ساسانی می‌توان به‌وضوح مشاهده کرد (گلزار، ۱۳۹۵: ۶۷). در قسمت بالای آن نیز طرح برگ پیچانی قابل مشاهده است که بخشی از آن‌رو به پایین و بخش دیگر مانند دو دست فرم غنچه مانندی را در دست گرفته است که بسیار شبیه به گچبری‌های طاق‌بستان و بیشاپور از دوره ساسانی است (علیان و دیگران، ۱۳۹۱: ۷). در قسمت شرقی سردر و در پایین دیوار آن نقش چهار پرنده به‌صورت جفتی در کنار هم که نشان‌دهنده چهار عنصر زندگی در فلسفه ایران باستان هستند در زیر یک درخت مجسم شده‌اند و الهام گرفته از بناهای ایرانی در دوره هخامنشی و ساسانی است. البته در مورد پرنده بودن این نقش اختلاف‌نظرهای وجود دارد (شکل-۷). یکی دیگر از نقوش زیبا در این قسمت بنا نقش گیاهی است که تداعی‌کننده بال شاهین پرنده‌ای که در ایران باستان نماد قدرت و فروهر ساخته شده است (نصر اصفهانی، ۱۳۸۵: ۲۸). در کنارهای سردر بنا و در قسمت‌های داخلی و خارجی آن کتیبه‌های به‌کاررفته است. در سمت راست نمای داخلی سردر عبارت "بسم الله الرحمن الرحيم" و در سمت چپ آن "بالقسط لا اله الا هو العزیز الحکیم" آمده است. در قسمت وسط کتیبه نیز کتیبه دچار تخریب شده است و به نظر می‌رسد عبارت کلی کتیبه به شرح زیر بوده است "بسم الله الرحمن الرحيم شهد الله انه لا اله الا هو والملائكة واولوا العلم قائما بالقسط لا اله الا هو العزیز الحکیم". همچنین در قسمت نمای خارجی طرفین سردر عبارت "لا اله الا الله محمد رسول الله - القدره الله العظمه الله سبحانه الله الحمد لله" با خط کوفی ساده و به‌صورت گچ‌بری بر بدنه بنا حک شده است (آذری و دیگران، ۱۳۵۰: ۱۴۰-۱۴۱). همچنین در قسمت زیر فیلیوش‌های سردر بالای کتیبه‌ها و طاق‌نماهای کناری آن در قسمت جلوخان سردر نقش شبیه زنجیر خمپا که در گچبری‌های دامغان و بیشاپور از دوران ساسانی وجود داشت، قابل مشاهده است. که نمونه آن را می‌توان در گچبری طاقچه‌ای در موزه لوور فرانسه دید. (شکل-۸).

نمونه‌های گچبری به‌دست‌آمده از دوره ساسانی		تزئینات بکار رفته در سردر مسجد جرجیر	
	نمونه از طاقچه تزئینی گچبری شده با کنگره‌های بالای آن. به دست آمده از حاجی‌آباد.		نقوش یازده پرشکنج یا کنگره‌ای بر فراز طاق‌نمای سردر ورودی با چلیپای ایرانی در پشت بغل‌های آن.
	نوعی پلاک گچبری شده از دره شهر با نقش گیاهی گل لاله (حسینی، ۱۳۹۵: ۳۸)		فیلیوش زیر طاق با نقوش ۲۸ ضلعی هندسی و نقوش گیاهی اسلیزه شده کنگر و گل لاله که در بین آن‌ها نقشی شبیه ترازو نیز دیده می‌شود.

	نمونه‌ای از طاقچه‌های گچبری شده در بیشاپور (منبع:سایت موزه لوور فرانسه)		طاق نمای گچبری شده مشابه طاقه‌ای ساسانی در سمت چپ ورودی مسجد.
	نقش درخت زندگی در طاق‌بستان این نقش در گچ‌بری‌های تل میل ورامین نیز تکرار شده است. (منبع:www.iranatlas.info)		نمود درخت زندگی در قاب کناری سردر مسجد جرجیربا نقش لوزی مضرس خوشه‌انگوری در قسمت پایین آن.
	گچ‌بری‌های حاجی‌آباد با نقوش گیاهی گل لاله (منبع:www.iranatlas.info)		نقوش گیاهی گل لاله مانند و نقشی شبیه بال شاهین در هنر ایران باستان در قسمت شرقی سردر
	نقش پرند با دو خوشه انگور آتشکده تپه میل ورامین (منبع:iranatlas.info)		نقوش شبیه به نقش پرندگان در پایین نقوش گیاهی یا لوزی‌های مضرس خوشه انگور
	نقش زنجیر خمپا در گچ‌بری‌های بیشاپور دوره ساسانی (منبع:iranatlas.info)		نقش زنجیر خمپا در قسمت زیر فیلیپوش‌ها و طاق‌های کناری جلوخان سردر جرجیر.
	نمونه‌ای از گچ‌بری‌های هندسی لوزی شکل تیسفون در موزه مترو پولیتن (منبع:raeeka.wordpress.com)		دیوارهای کناری سردر جرجیر با نقوش هندسی لوزی شکل و چلیپای ایرانی بین آن‌ها

جدول ۱ نگارندگان

۲-مسجد جامع اصفهان:

مسجد جامع اصفهان مانند گوهری ارزشمند از هنر و معماری ایران است که ساخت‌وسازهای صورت گرفته در آن تحولات فرهنگی ایران اسلامی را در طول ۱۴ قرن پیاپی مشخص می‌کند (نعیما، ۱۳۹۴: ۱۱۰). بنای اولیه مسجد جامع اصفهان بر طبق متون به قرن دو برمی‌گردد که در دوران آل‌بویه بنا بازسازی و اطراف صحن گسترش پیدا می‌کند (منتشری، ۱۳۹۶: ۶۱). در این دوره بنا بازسازی و الحاقاتی نیز به آن اضافه شد و نماسازی آن با آجر انجام‌گرفته بود. این تغییر و تحولات مسجد در نتیجه کاوش‌های گالدری نمایان شد. در این دوره در فضای ستون‌دار

چهار طرف صحن با اضافه کردن یک ردیف ستون آجری به داخل صحن فضای مسجد را گسترش داده‌اند. ستون‌های مدور که با تزئینات آجری و نقوش هندسی به صحن اضافه شده بود باعث شد تا صحن از حالت سادگی اولیه خود خارج شود (لاله، ۱۳۷۹: ۲۰۵). ستون‌های آجری با تزئین زراندود دوره آل‌بویه از بهترین هنرهای دوره آل‌بویه به حساب می‌آیند. در بین آجرکاری‌های این ستون‌ها غالباً خطوطی بانام خدا و آیات قران نقش بسته بود و خط را به‌عنوان یک عنصر مهم تزئینی در معماری ایرانی به یاد می‌آورند که گاه به‌وسیله برجسته قرار دادن آجرها خطوط فرم هندسی می‌گیرند و گاه ساده نگاری کلمات الله، محمد و علی آن‌چنان پیشرفته که صرفاً جنبه تزئینی پیدا کرده است (عباسیان، ۱۳۷۹: ۱۶۰). تزئینات مرکب از آجرهای کوچک که در ستون‌های سه برگی مسجد جامع دیده می‌شود مانند تزئینات سر در جرجیر دیگر بنای عهد آل‌بویه کار شده است. سر در جرجیر که تا قبل از حفاری‌های انجام‌گرفته در مسجد جامع تنها اثر باقی‌مانده از دوران آل‌بویه به حساب می‌آمد، نمونه بسیار خوبی برای تاریخ‌گذاری ستون‌های مسجد جامع بود (گالدیری، ۱۳۸۰: ۱۴).

مهم‌ترین ستون به‌دست‌آمده از این دوران در قسمت جنوب شرقی حیاط مسجد جامع بوده است. این ستون که در عمق ۵۱ سانتیمتری از کف بنا به‌دست‌آمده است، دارای ارتفاعی حدود ۵/۶۷ سانتیمتری است که در زمان کاوش و مشخص شدن ستون کاملاً سالم به‌دست‌آمده است. این ستون از پایین تا بالا دارای اشکالی هندسی و چهار پری آجری است که آجرهای آن تماماً نازک و حدود سه سانتیمتر ضخامت دارند و بیشتر آن‌ها به شکل مستطیل و در اندازه‌های ۱۲×۱۶ یا ۱۵×۱۰ ساخته شده‌اند است (گالدیری، ۱۳۸۰: ۲۱). از دوره ساسانی نیز ما ستون‌های گچبری شده با نقوش مختلف هندسی داریم که نمونه این ستون‌ها را می‌توان در نظام‌آباد و تپه میل ورامین مشاهده نمود.

صفحه صاحب در مسجد جامع اصفهان نیز مربوط به دوران آل‌بویه است. این صفحه که در ایوان جنوبی مسجد قرار دارد هنوزم به صفحه صاحب معروف است. این صفحه در دوران سلجوقی در آن تغییر و تحولات اساسی به وجود آمد و نمی‌توان سبک اولی آن را بازسازی کرد (هنرفر، ۱۳۵۰: ۴۳). در دیوار قبله اولیه این مسجد که در طی حفاری‌های گالدیری انجام گرفت یک قالب گچبری مشاهده شده است که اثر گچبری و فرورفتگی محراب نیز دیده می‌شود. همچنین در قسمت مقصوره این محراب گچبری‌های یافته شده که مانند گچبری‌های سامرا کار شده است (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۳۶).

نمونه‌های مشابه در گچ‌بری‌های ساسانی		تزئینات بکار رفته بر روی ستون‌های مسجد جامع آل‌بویه	
			نقوش هندسی زیگزاگ مانند در تزئینات ستون‌های مسجد جامع اصفهان

	نقش چلیپای گچبری شده به دست آمده از جزیره خارک (منبع: iranatlas.info)		نقوش چلیپایی شکل در تزئینات بکار رفته ستون‌های مسجد جامع که مانند نقوش چلیپای سردر جرجیر می‌باشند.
	پایه ستون گچبری به دست آمده از چال ترخان (منبع: iranatlas.info)		نقوش چهارپری با آجرهای نازک سه سانتی در پایه ستون مسجد
	گچبری های سبک C سامرا (منبع: هیلند براند، ۱۳۸۵: ۴۰۳).		گچبری شبیه به گچبری‌های سبک C سامرا و قبل از آن در دوره ساسانی. (منبع: احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۳۷)

جدول ۲ نگارندگان

۳- پل شهرستان

قدیمی‌ترین پل زاینده‌رود پل شهرستان بود که در بلوک جی در شرق اصفهان قرار داشت. این پل بر روی یک صخره طبیعی بنیان نهاده شده است. نام قدیم این پل جسرحسین بوده که اکنون به نام پل شهرستان معروف است. به عقیده بسیاری از مورخین و باستان‌شناسان این پل دارای یک بنیاد و اساس ساسانی است (آزاد، ۱۳۸۱: ۹۹). پل دارای عرضی بین ۴/۲۵ تا ۵ متر و طولی حدود ۱۰۵ متر دارد. این پل دارای ۱۱ چشمه و ۱۲ پایه سنگی است. این پل بیشتر راه کاروان‌رو بود و قابل مقایسه با پل‌های ساسانی اسلامی در دزفول و پل دختر است که قسمت‌های پایه آنهاز دوره ساسانی باقی مانده و قسمت فوقانی آنها در اوایل اسلام تعمیر شده بود.

۴- مسجد جامع نائین

مسجد جامع نائین یکی از قدیمی‌ترین مساجد ایران به شمار می‌رود. که متعلق به صدر اسلام، دوره آل‌بویه و بعد از آن است. این مسجد به دلیل ویژگی‌های خاص گچبری که دارد از اهمیت زیادی برخوردار است. مسجد نائین ابتدا طاق‌های هلالی داشت که در دوره‌های بعد به طاق‌های بلند جناقی تبدیل شده‌اند. تزئینات این مسجد با طرح‌های مختلف یادآور سنت‌های هنری دوره ساسانی است (آزاد، ۱۳۸۱: ۱۰۰). مسجد جامع نائین به شیوه شبستان ستون‌دار با صحن مرکزی ساخته شده است (ملزاده و محمدی، ۱۳۷۸: ۷۴). مهمترین فضای مسجد شبستان‌هایی هستند که در سه طرف صحن مسجد قرار گرفته‌اند. بزرگ‌ترین شبستان این مسجد شبستان جنوبی آن است که محرابی در وسط آن قرار گرفته است (نعمتی و صالحی، ۱۳۹۰: ۹۷). این مسجد از مهم‌ترین بناهای دارای تزئینات گچبری صدر اسلام است که تزئینات آن برگرفته از تزئینات گچبری دوران ساسانی است. بیشترین تزئینات گچبری این مسجد بر روی ستون‌ها، طاق‌ها، جرزها و محراب اجرا شده است (ملزاده و محمدی، ۱۳۷۸: ۷۵). در این مسجد سه گونه نقش مایه متفاوت شامل نقوش هندسی، گیاهی و خط و کتیبه بکار رفته است. جالب‌ترین قسمت مسجد محراب گچبری شده آن است. که در غالب‌های مختلف بر روی آن کار شده است. این محراب دارای سه طاق‌نما است که از تزئینات زیادی

برخوردار است و بیشتر این تزئینات نقش گیاه پالم، نقوش شاخه‌وبرگ مو و نقش کنگر هستند. داخل محراب نیز یک کتیبه وجود دارد و دور آن را نقش گل‌ها و دواير تزئینی رایج دوره ساسانی پر کرده است. علاوه بر این تزئینات دیگر محراب شامل گل لوتوس، شاخه‌های انگور و برگ مو از دیگر تزئینات این بنا به شمار می‌روند. در مجموعه می‌توان اظهار داشت که موتیف‌های محراب این مسجد کاملاً متأثر از موتیف‌های دوره ساسانی هستند (انصاری، ۱۳۶۵: ۳۵۸-۳۵۹). ستون‌های باقی‌مانده از دوره آل‌بویه در این مسجد با تزئین برگ مو پوشیده شده‌اند (آزاد، ۱۳۸۱: ۱۰۳). طاق‌نماهای هلالی مسجد نیز به‌وسیله نقوش گیاهی پوشانیده شده است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۴۹). همچنین نقوش گیاهی برگ مو و خوشه‌های انگور در شبستان جنوبی بر روی ستون‌ها و محراب و تویزها ایجاد شده است. نقش هندسی گچبری شده آن نیز مانند یک خط صاف است کار شده اند (محمدی‌فر، ۱۳۹۲: ۶۲). در حاشیه این محراب از تزئینات نقش هشت صلیب یا هشت بازوبندی استفاده شده و در قسمت داخلی آن به‌صورت خوشه‌انگوری با ساقه گردان تزئین شده است و در قاب‌بندی حاشیه دور محراب مخصوصاً حاشیه طاق‌نماها و قوس‌ها برای اولین بار نقشی شبیه به گره و آژده‌کاری استفاده شده است. در داخل دایره‌ها و زمینه‌ی لچکی‌های طاق‌نماهای بزرگ نقش کنگرهای استلیزه و خوشه‌های انگور با ساقه‌های گردان که به دنبال هم تکرار شده‌اند. به‌طور کلی تمام نقش‌مایه‌های تزئینی به‌کاررفته این دوره در مسجد نائین تحت تأثیر نقوش گچبری ساسانی کار شده‌اند (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۳۹-۱۴۰). برگ مو در طراحی نقوش گچبری این مسجد نقش اساسی ایفا می‌کنند و کمتر سطحی از گچبری‌ها را می‌توان یافت که عاری از این آرایه باشد (نعیما، ۱۳۹۴: ۱۱۹).

نقوش همانند گچبری دوران ساسانی		نقوش گچبری مسجد نائین	
	گچبری گیاهی برگ و خوشه انگور از چال ترخان در موزه هنری بوستن (منبع: www.iranatlas.info)		گچبری با نقوش گیاهی و هندسی (منبع نگارنده)
	طرحی از گچبری دره سیمره با نقش خوشه انگور و برگ مو (حسینی و دیگران، ۱۳۸۹: ۸۱).		محراب گچبری مسجد با نقوش خوشه‌وبرگ انگوری به صورت گردان و نقوش هندسی هشت صابونک دور آن‌ها
	نمونه‌ای از نقوش هندسی و گیاهی گچبری دره شهر با نقش انگور و برگ مو (لک‌پور، ۱۳۸۹: ۲۱۹).		پایه ستون محراب گچبری مسجد با نقوش هشت و چهار سلی که در داخل آن‌ها خوشه انگور و برگ مو کار شده است.

	<p>نقش برگ مو و خوشه انگور در گچبری های دره سیمره (حسینی و دیگران، ۱۳۹۴: ۷۹)</p>		<p>گچبری های پایه ستون مسجد با نقوش گیاهی برگ مو و خوشه انگور.</p>
	<p>گچبری گیاهی با نقش پالمیت در کاخ تیسفون (منبع: www.sassanids.cam)</p>		<p>گلپهای ۱۲ پر، به همراه نقوش ریزتر پالمیت و کنگر در گچبری های زیر طاق ورودی محراب مسجد.</p>
	<p>گچبری های دره سیمره با نقوش کنگر صورت نیمه باز و گل های چند پر و نیلوفر به صورت یک گل بزرگ و مرکزی (حسینی و دیگران، ۱۳۹۴: ۷۹).</p>		<p>نقوش گیاهی پشت طاق ورودی محراب با نقوش گیاهی که شبیه به نقوش استلیزه</p>

جدول ۳ نگارندگان

۵- مسجد محمدیه نائین

در محمدیه نائین نزدیک یزد مسجدی منسوب به قرن چهار و پنج ه.ق وجود دارد. مسجد به صورت مستطیلی است و بخش میانی آن را با گنبد و دو بخش شرقی و غربی آن را با طاقه ای گهواره ای پوشش داده اند. بخش میانی و گنبد دار مسجد به صورت مربعی است که با چهار جرز پیش آمدگی مانند مشخص است که در بالای آن گنبدی مدور قرار گرفته است (ملازاده و محمدی، ۱۳۷۸: ۹۴). به عبارت دیگر این مسجد نوع دیگری از مساجد را برای ما آشکار می کند که از چهارطاقی و ایوان ساخته شده اند. در قسمت شرقی این مسجد یک تالار مستطیل با طاق گهواره ای وجود دارد که رو به مسیر عمومی باز می شود که مانند یک ایوان سردر ورودی و بخش جلوخان را شامل می شود. قسمت مرکزی بنا نیز دارای تالاری مربع شکل با گنبدی بر فراز آن است. شرق و غرب این مسجد به دیوارهای طرفین و از قسمت جنوب به محراب مسجد و شمال آن رو به صحن مسجد باز می شود (آزاد، ۱۳۸۱: ۱۰۳-۱۰۴). این مسجد از اولین نمونه های مساجد بعد از اسلام است که به سبک معماری ساسانی یعنی ساخت گنبد پشت ایوان ساخته شده است (نعیما، ۱۳۹۴: ۱۲۱). از تزئینات مربوط به دوره آل بویه این مسجد چیزی در دست نمانده است.

۶- مسجد جامع نطنز

مسجد نطنز در مجموعه شیخ عبدالصمد اصفهانی نطنزی قرار دارد. این مسجد به شکل چهار ایوانی است که شبستان هشت ضلعی آن در صدر اسلام ساخته شده است. ایوان های چهارگانه این مسجد دارای کتیبه های متعددی

است. ایوان گچبری این مسجد با مقرنس‌کاری تزئین شده است (کیانی، ۱۳۷۴: ۱۷۵-۱۷۶). این مسجد در دوره‌های بعد از آل بویه در آن ساخت‌وسازهای فراوانی صورت گرفت است. اما شالوده آن متعلق به دوره آل بویه است. در دیوار جنوبی ایوان مسجد محرابی وجود دارد که در طرفین آن دو ورودی شبستان بزرگ قرار دارد که فقط شبستان سمت راست به شبستان می‌پیوندد. لچکی ورودی‌ها این شبستان و بالای محراب آن را حاشیه گل‌وبوته گچبری و کلمات محمد به خط کوفی و به رنگ قهوه‌ای پوشانده است (آزاد، ۱۳۸۱: ۱۰۵-۱۰۶). گنبدی آجری که بر روی شبستان جنوبی مسجد قرار دارد متعلق به دوره دیلمی است. این شبستان که به وسیله دو راه رو به ایوان جنوبی وصل می‌شد در گذشته دارای تزئینات زیادی بود که متأسفانه اکنون اثری از آن‌ها بر جای نمانده است (ملزاده و محمدی، ۱۳۷۸: ۷۶). در هنگام تعمیر شبستان این مسجد یک کتیبه با تاریخ ۳۸۹ هجری با خط کوفی در قسمت زیر طاق گنبد مسجد به دست آمد که نشان از دوره ساخت شبستان مسجد دارد. این کتیبه شامل آیه ۱۸ سوره آل عمران بود که از بین رفته است. همچنین کلماتی از سوره اخلاص شامل ب، کن له کفواً احد نیز نمایان است. این گنبد نیز قدیمی‌ترین گنبد تاریخ‌دار منطقه شناخته می‌شود. این مسجد از قرن هشتم هجری به بعد عناصر دیگر معماری به آن اضافه شده است به طوری که عناصر اضافه‌شده در جهت شبستان قدیمی مسجد قرار بگیرند (آزاد، ۱۳۸۱: ۱۰۷-۱۰۸).

نتیجه‌گیری

در بناهای ایران بعد از اسلام بخصوص دوره آل بویه معماری ایران از همان سبک و فرم و تزئینات معماری دوره ساسانی استفاده شده است. در دوره آل بویه که دوره بازگشت به فرهنگ ایران باستان بود سعی شده است تا از همان سبک و هنر دوره ساسانی در غالب اسلام استفاده شود. در این دوران تزئینات معماری اغلب همان تزئینات گچ‌بری دوره ساسانی بود که با توجه به منع تصویرسازی انسانی و حیوانی در بناها تزئینات هندسی مانند نقوش چلیپا، صلیب شکسته، دواير تودرتو و گره‌سازی‌ها و آژده کاری‌ها و همچنین نقوش گیاهی مانند گل لوتوس، گل لاله، برگ مو، خوشه انگور، نخل، کنگر و... بیشتر استفاده می‌شد. پلان معماری آنها نیز برگرفته از همان سبک معماری ساسانی است.

منابع:

- آزاد، میترا (۱۳۸۱)، معماری ایران در قلمرو آل بویه، تهران، انتشارات: کلیدر.
- آذری، علاءالدین، مهدی روشن‌ضمیر، لطف‌الله هنرفر (۱۳۵۰)، اوضاع اجتماعی و سیاسی و آثار تاریخی اصفهان در دوره دیالمه، مجله تاریخ انتشارات دانشگاه اصفهان، دوره اول، شماره ۶.
- انصاری، جمال (۱۳۶۵)، گچبری دوران ساسانی و تأثیر آن در هنر اسلامی، فصلنامه هنر، شماره ۱۳، صص ۳۱۸-۳۷۳.

- الهامی، داود (۱۳۷۹)، شکوفایی فرهنگی در عصر آل بویه، مجله فلسفه و کلام درس‌های از مکتب اسلام، سال ۴۰ شماره ۱۰، صص ۲۱-۳۲.
- اعظمی، زهرا، علی شیخ الحکمایی و طاهر شیخ الحکمایی، (۱۳۹۲)، مطالعه تطبیقی نقوش گچ‌بری کاخ تیسفون با اولین مساجد ایران، نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۱۸ شماره ۴.
- ایمان پور، محمدتقی، علی یحیایی و زهرا جهان، (۱۳۹۱). بازتاب هنر و اندیشه ساسانیان در هنر عهد آل بویه: معماری و فلزکاری، مجله تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، شماره ۵، صص ۲۱-۵۳.
- بهمنیار، احمد (۱۳۸۳)، صاحب بن عباد، به کوشش محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۴۳)، شیوه‌های معماری ایران، تهران، انتشارات هنر اسلامی.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۲)، سبک‌شناسی معماری ایران، تدوین غلامحسین معاریان، تهران، انتشارات پژوهنده معمار.
- ترکمنی آذر، پروین (۱۳۸۴)، دیلمیان در گستره تاریخ ایران، تهران، انتشارات: سمت.
- جبل عاملی، عبدالله (۱۳۶۹)، اصفهان یادگاری ارزشمند از هنر و معماری اسلامی، فصلنامه هنر و معماری دانشگاه اصفهان، شماره ۸، صص ۱۴۲-۱۶۳.
- حدادی شعار ثابت، سمیرا، قباد کیانمهر، بهاره تقوی نژاد (۱۳۹۳)، آرایه‌های سردر مسجد جرجیر اصفهان، دو فصلنامه علمی ترویجی پژوهش هنر، سال چهارم، شماره هشتم، صص ۱۳-۲۶.
- حسینی، سید هاشم، یونس یوسفوند و فرشاد میری (۱۳۹۴)، مطالعه تطبیقی گچ‌بری های مکشوفه از شهر تاریخی سیمره با نمونه‌های مسجد جامع نائین، مجله پژوهش‌های دانشگاه هنر اصفهان، سال پنجم، شماره ۹، صص ۷۱-۸۶.
- خضری، احمد رضا (۱۳۷۸)، تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان، تهران، انتشارات: سمت.
- خزایی، محمد (۱۳۸۵)، بازتاب مؤلفه‌های ایرانی در روند شکل‌گیری فرهنگ و هنر اسلامی قرن سوم تا پنجم هجری، مجله علمی پژوهشی دانشگاه اصفهان، دوره دوم، شماره ۴۴-۴۵، صص ۱۷-۳۱.
- رسولی، هوشنگ (۱۳۸۴)، تاریخچه و شیوه‌های معماری ایران، چاپ چهارم، تهران، انتشارات: پشتون.
- سجادی، علی (۱۳۷۴)، هنر گچ‌بری در معماری اسلامی ایران، فصلنامه علمی هنری سازمان میراث فرهنگی، شماره ۲۵.

- ساسان پور، شهرزاد (۱۳۷۴)، ایران‌شناسی با نگاه دیگر: اصفهان (بخش اول شهر گنبد‌های فیروزه‌ای)، مجله تاریخ یاد، شماره ۳۷-۳۸، صص ۱۳۱-۱۷۰.
- شفقی، سیروس (۱۳۸۱)، جغرافیای اصفهان، اصفهان، انتشارات دانشگاه اصفهان.
- عباسیان، میر محمد (۱۳۷۹)، تاریخ سفال و کاشی در ایران، تهران، انتشارات گوتنبرگ.
- علیان، علمدار، علی‌اکبر سرفراز و شهره جوادی (۱۳۹۱)، نقوش سردر جرجیر و تأثیرپذیری آن از هنر ساسانی، فصلنامه باغ نظر، سال نهم، شماره ۲۲، صص ۳-۱۰.
- فدایی، غلامرضا (۱۳۸۳)، حیات علمی در عهد آل بویه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- فرای، ارال (۱۳۹۳)، تاریخ ایران کمبریج، ترجمه تیمور قادری، چاپ سوم، تهران، انتشارات مهتاب.
- کاهن، کلود (۱۳۸۳)، آل بویه، ترجمه علی بحرانی پور، رشد آموزش تاریخ، شماره ۱۵، صص ۳۰-۳۷.
- کسایی، نورالله (۱۳۷۶)، اصفهان در روزگار آل بویه و سلجوقیان، نشریه دانشگاه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، اصفهان.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۶)، تزئینات وابسته به معماری دوران اسلامی، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۹۱)، تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، انتشارات سمت.
- کرمر، جوئل (۱۳۷۵)، احیای فرهنگی در دوره آل بویه؛ انسان‌گرایی در عهد رنسانس اسلامی، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، تهران، انتشارات: نشر دانشگاهی.
- گالدیری، اوزانیو (۱۳۸۰)، مسجد جامع اصفهان، ترجمه حسینعلی سلطان‌زاده، چاپ دوم، انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی، تهران.
- گلزار، شب‌نم (۱۳۹۵)، معرفی مکان‌های تاریخی حکیم اصفهان (سردر مسجد جرجیر یادگار مهجور دوران آل بویه در اصفهان)، مجله هنر و معماری رشد آموزش هنر، شماره ۴۷، صص ۶۴-۷۱.
- لاله، هایده (۱۳۷۹)، مدخل اصفهان، دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۹، به کوشش کاظم موسوی بجنوردی، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مختاری، رضا و علیرضا اسماعیلی (۱۳۸۵)، هنر اصفهان از نگاه سیاحان از صفویه تا قاجاریه، تهران، انتشارات فرهنگستان هنر.
- مفتخری، حسین و فریبرز سجادی (۱۳۹۱)، مسجد و سیاست در عصر آل بویه، فصل‌نامه مطالعات تاریخ فرهنگی، سال چهارم، شماره ۱۴، صص ۱۳۳-۱۵۹.

- ملازاده، کاظم و مریم محمدی (۱۳۷۹)، دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، جلد ۳، تهران، انتشارات حوزه هنری.

محمدی فر، یعقوب (۱۳۹۲)، ریشه یابی نقش مایه‌های برگ مو و خوشه انگور در مسجد جامع نائین، نشریه هنر و فن، سال اول، شماره اول.

- مافروخی، مفضل بن سعد (۱۳۸۵)، محاسن اصفهان، به کوشش اقبال آشتیانی، ترجمه: حسین ابی‌الرضا علوی آوی، اصفهان، انتشارات سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

- مفتخری، حسین، فواد پورآرین و فریبرز سجادی (۱۳۹۳)، تحقیقات تاریخ اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و تاریخ فرهنگی، سال چهارم، شماره ۱، صص ۱۵۳-۱۷۳.

- منتشرى، مهران و حبیب شهبازی شیران (۱۳۹۵)، مطالعه روند توسعه تزئینات آجرکاری در معماری مساجد ایران و چرایی عدم توسعه هنر کاشی‌کاری در معماری بعد از اسلام ایران تا دوره ایلخانی، فصلنامه جندی‌شاپور دانشگاه شهید چمران اهواز، سال دوم، شماره ۶.

- منتشرى، مهران (۱۳۹۶)، بررسی تأثیر گچ‌بری دوره ساسانی بر گچ‌بری معماری قرن ۱-۵ ه.ق، مجله هنر و معماری، شماره ۸، صص ۵۵-۶۸.

- نعیم، غلامرضا (۱۳۹۴)، سیر تحول معماری ایران، جلد یک، تهران، انتشارات سروش.

- نصر اصفهانی، غلامرضا (۱۳۸۵)، خیال خاک، چاپ اول، اصفهان، انتشارات: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

- نعمتی بابایلو، علی و صالحی، اسراء (۱۳۹۰)، بررسی تطبیقی گچ‌بری‌های مسجد نه گنبد بلخ و مسجد جامع نائین از منظر نقش، ترکیب و مفاهیم، کتاب ماه هنر، شماره ۶۲، صص ۹۶-۱۰۴.

نوروزی، اعظم (۱۳۸۷)، آشنایی با شیوه‌های هنری گچ‌بری، فصلنامه کتاب ماه هنر، شماره ۱۲۰، صص ۱۰۴-۱۱۰.

- هنرفر، لطف‌الله (۱۳۸۳)، اصفهان، چاپ سوم، تهران، انتشارات: علمی فرهنگی.